

NAGY MIKLÓS MIHÁLY: A török hódoltság mint földrajzi régió

A magyar történelem 1526-ban kezdődött másfél évszázada nemcsak társadalmi, demográfiai, gazdasági téren vetette vissza népünk fejlődését, hanem jelentősen módosította a Kárpát-medence földrajzi képét is. A politikai elkülönülés miatt az ország három részre szakadása eltérő fejlődési folyamatokat indított el a hódoltsági területeken, Erdélyben és a királyi Magyarországon, ezzel pedig jelentősen módosította a Kárpát-medence – mint egységes földrajzi táj – térszerkezetét. A térbeli, politikai feldarabolódás egyik megjelenési formája a török fennhatóság alá tartozó területek kialakulása volt, amelyek mélyen nyúltak be a medencébe, és amelyek ugyan egyetlen idegen birodalom fennhatósága alá tartoztak, ám földrajzi szempontból mégsem alkothattak egységes régiót. Esetükben sokkal inkább eltérő jellegű tájak halmazáról beszélhetünk, amelyeket – a magyar történelemben, ha nem is ismeretlen, de ritka jelenségként – katonai tényezők tartottak össze, és így földrajzi képiük megrajzolása is csak a katonaföldrajzi szemlélet érvényesítésével lehetséges.

A magyarországi török hódoltság határai – nagy általánosságban – a Kárpát-medence belső hegyvidékeinek belső lábainál akaáltak el, és ugyan a török hadsereg több alkalommal is tett kísérletet e határok jelentős előretolására, valamint Bécs elfoglalására, ám erre az oszmán fegyveres erők akciórádiuszának korlátai miatt képtelen volt (Perjés G. 1975). Ez geográfiai szempontból azt jelentette, hogy a török Magyarországon nem egységes térszerkezetű, egymással megbonthatatlan szerves kapcsolatban álló elemek alkotta medencét vett birtokba, hanem részeit, annak megfelelően, ahogyan azt stratégiai elgondolásai megkövetelték, katonai lehetőségei diktálták. A gyakorlatban ez oly módon valósult meg, hogy a Kárpát-medence nagytájai közül majd teljes egészében csak az Alföldet birtokolta, míg más nagytájaknak legtöbbször csak kis tájesoportjait, kistájait tudhatta magáénak. Ezt a hatalmas kiterjedésű, ám geográfiailag egymástól igen eltérő jellegű elemekből összetevődő térséget kellett katonailag hasznosítania és megtartania. Nehéz, szinte megoldhatatlan feladat, amely csak addig jelenthet földrajzi összetartást, ameddig a kényszerítő katonai szükségesség hat, mert tájalkotó, régiót létrehozó erőként a hadügy mindig átmeneti, ideiglenes faktor. A magyar hadtörténelem más e jelenség körébe tartozó térszerkezései bizonyítják ezt, ismerünk – igaz, elszórtan – példákat erre is. A hadügy alkotta régiók egyik kezdeti megjelenési formája volt a kora Árpád-kori gyepük rendszere, amelyet fejlettebb fokon a középkorban a Szávától délre létrehozott bánágok sora követett (a 15. század végén a *Jajcai*, *Szreberniki*, *Macsói*, *Nándorfehérvári* bánágok). Sokkal fejlettebb szintjét pedig a 18. századi katonai határőrvidek jelentette. Mindhárom esetben annyira eltérő jellegű tájakat tartott egyben a hadügy, hogy azok – belső tényezők miatt – képtelenek voltak szerves geográfiai egységgé alakulni. A bennük a katonai védelem céljából összefogott kistájak földrajzi kapcsolódásai kifelé irányultak, ami gyorsan szétesésükhöz, más nagytájakba történő szervesülésükhöz vezetett.

A török hódoltsági területek – mint katonaföldrajzi régió – legfőbb vonását a geográfiai változás jellemzi, amennyiben főleg az alföldi térség képe módosult a 15. század végéhez képest. Történeti és népszerűsítő szakirodalmunk rendre visszatérő megállapítása, hogy a török megszállás alá került térség teljesen elnéptelenedett, a szó szoros értelmében pusztá, kihalt tájjá változott. A hazai történetírásban a huszadik század eleje óta húzódik az a – *R. Várkonyi Ágnes* (2000) által csendesnek nevezett – vita, amelyet *Szekfű Gyula* indított el a kor nagy összefoglaló műve lapjain (Hóman B.–Szekfű Gy. 1935). Ennek sajátos hangvételű fejezetében – *A magyar táj színváltozása* címmel – nemcsak az elpusztult táj kialakulását tulajdonította a török megszállásnak, hanem a magyar pusztá mint földrajzi jelenség

létrejöttét is. Ennek rovására írta az éghajlat és a talajviszonyok „alakulását” is. A kortárs, természettudományokban jártas szakemberek elsősorban a földrajzi és a mezőgazdasági, erdészeti szakirodalomban már korábban figyelmeztettek arra, hogy az ilyen történelmi megállapítások sem biológiai, sem geográfiai szempontból nem állják meg helyüket (Rapaics R. 1916; Ballenegger R. 1917; Vági I. 1934; Cholnoky J. é. n.; Teleki P. 1936). Ennek hatására fokozatosan kialakult egy árnyaltabb kép is a Nagyalföld földrajzi viszonyrendszerének változásáról, ami viszont nem jelentette a vita lezárását. Ezzel szemben Szekfű álláspontja esetenként ma is tartja magát, jóllehet mellette egyre nagyobb teret hódított az a nézet, hogy az Alföld mai természeti képe a 19. század folyamán alakult ki (R. Várkonyi Á. 2000). Vagyis még mindig két eléggé szélsőséges, egymással ellentétes nézettel állunk szemben, a vita egyértelmű lezárásához túl keveset tudunk a török hódoltság korabeli tájról. Egyértelmű eredményre előadásunkban sem juthatunk.

Abban feltétlenül igazat kell adnunk a Szekfűt bíráló természettudományi szakembereknek, hogy a hódoltság – elsősorban az állandósult háborús állapotok miatt – jelentősen átrendezte a Nagyalföld térszerkezetét, sőt egyes vidékeket kihalttá is tett, ám futóhomokot és éghajlatváltozást nem eredményezhetett. Ahogyan a kor meghatározó geográfusa írta: ekkora hatalma még a török szultánnak sem volt (Cholnoky J. é. n.). Minden jól megfogalmazott geográfusi és egyéb természettudományos érvelésen túl, úgy véljük, Szekfű túldimenzionáló állításai mögött egyfajta szakmai félreértés húzódik: jeles történészünk zömében idegen utazók magyarországi útleírásai alapján dolgozott; az ezekben közölt, a pusztára vonatkozó és a háborús pusztítások nyomait viselő tájképet vetítette ki az egész Nagyalföldre. A pusztát mintegy azonosította a pusztulás képével. Ám Szekfűnek igazat kell adnunk abban, hogy a térség elnéptelenedése, elvadulása, szinte nyers állapotba történő visszafejlődése a török hódoltság következménye volt.

A török hódítást megelőző állapotait tekintve a Nagyalföld – ha nem is volt sűrűn és egyenletesen lakott vidék, de – bizonyos kárpát-medencei perifériaként, a sajátos földrajzi elkülönülés kezdeti jeleit már ekkor mutatva, szervesen illeszkedett a Kárpát-medence térszerkezetébe (Beluszky P. 2001; Frisnyák S. 2004). A török hódítás éppen ezt a kapcsolatrendszert torzította el azzal, hogy felgyorsította a belső periféria leszakadását és közben át is alakította azt. Az alföldi területeken – a korábbi népesedési, társadalmi folyamatok miatt – a 15. század végén még fellelhető nomád életformák a török hódoltság hatására felerősödtek, és a fejlettebb állapotot jelentő, letelepült, növénytermesztő életformával ellentétes irányba hatottak. Ezt részben a védelem szükségletei, részben pedig a természeti földrajzi viszonyok indokolták. (Mendöl T. 1947; Beluszky P. 2001). Ezek között elsősorban a Kárpát-medence késő középkori és török hódoltságbeli vízrajzi állapotaira kell felhívunk a figyelmet.

A Kárpát-medence vízhálózata egészen más képet mutatott, mint napjainkban, amennyiben a magyar társadalom már történelmei korai századaiban is folytatott bizonyos fokú árvízvédelmi és folyószabályozási munkákat (Ihrig D. 1973), de ezek alapvetően nem változtattak az eredeti állapotokon. Hazánkat, főleg az alföldi térségekben, a vizek uralták, amennyiben az ország 15%-át tették ki az állandóan, vagy csak időszakosan vízzel borított területek (Frisnyák S. 2004). Jelentős folyóink, de leginkább a Tisza mentén hatalmas árterek húzódtak (Ortvay T. 1882; Glaser L. 1939), legnagyobb tavunk, a Balaton vízszintje is jóval a mai fölött volt (Bendefy L.–Nagy I. 1969), és e hatalmas vizes térségek – az egyéb domborzati elemeken és természeti tényezőknél túl – életkamrákra tagolták a tájat (Frisnyák S. 1992). A hódoltság hatására folyamatosan nőttek a vízzel fedett területek; egyrészt a lakosság kipusztulása, elvándorlása miatt megszűntek az addigi vízszabályozási munkálatok, másrészt a lakosság védelemül növelhette e területeket, mint ahogyan ezt tették a várak védelmi erejének fokozására is (Ihrig D. 1973; Eperjessy K. é. n.). A lakosság hadak

elleni védekezésének egyik legegyszerűbb módja volt, hogy a helyismerettel nem rendelkező csapatok számára járhatatlan, lápos, mocsaras területekre húzódtak. Mindez egyértelműen az alföldi vidék településhálózatának átszerveződéséhez és ezzel egyes területek elnéptelenedéséhez vezetett. Ezt a folyamatot erősítette a vízzel fedett részek mesterséges növelése is, mert a török elleni védekezés céljából az egyes megerősített helyek körül művi elárasztásokat hoztak létre. Ilyen volt például Szigetvár környékén. Más vidékeken az egykori vízfolyások vagy a partjukra települt várak szinte belevesztek az ingoványba (Sió, Sárvíz, Kapos). Ez jelentős tájformáló erővé vált, mert az így létrehozott lápvidékeket néhol csak a 19. század folyamán lehetett felszámolni. A magyar vízszabályozás történetébe ennek példaként vonult be az Ecsedi-láp. A Balaton, a Tisza-völgy és más területek el-mocsarasodása azonban nemcsak a települési rend változását hozta magával, hanem módosította a lakosság megélhetési módját is. Főleg az alföldi területeken szinte teljesen eltűnhetett a földművelés, amelynek helyét – a sok víz determinálta természeti viszonyrendszernek megfelelően – részben a halászat és pákászat vette át (Ihrig D. 1973), másrészt pedig a kezdetlegesebb állapotokat jelentő rideg pásztorkodó állattartás. Ennek térhódítását azonban hiba lenne pusztán a török hódoltság rovására írni. Az alföldi területeken, jóllehet ezeken voltak jelentősebb erdőszült foltok is, a korábbi századokból szólnak adatok arról, hogy az egyes részek fátlan vidék képét mutatták és dívott a rideg állattartás is. Amikor a 15. század elején a francia utazó, *Bertandon de la Broquière*, Palesztinából hazatérve átutazott hazánkon, éppen ilyen vidékekről számolt be. Külön hangsúlyozta, hogy Szeged környékén egyetlen fát sem látott, sok mocsaras-nádas területtel találkozott, majd a Tiszától kissé távolabb szabadon tartott, egymást érő méneseket írt le (Haraszi S.–Pethő T. 1963). Vagyis az alföldi térségek vízmentes, magasabban fekvő térszínein a korábbi századokban is fennmarad ez az ősi állattartó mód, amelyre a török hódítás következtében tömegesen térhetett át a lakosság.

A védelem szükséglete diktálta ezt, amivel az Alföldön sajátos, sokrétű földrajzi folyamat indult meg. A lábon tartott jószágot könnyen be lehetett terelni az idegen katonák által nem ismert, ezért számukra veszélyes nádas-ingoványos térségekre. Az ilyen állattartáshoz nyilván nagy összefüggő legelőkre volt szükség, ami a korábbi földművelés felhagyása felé hatott. Miután a földek műveléséhez kedvezőbb apró falvak igen kiszolgáltatottak voltak még a portyázó, különösebb katonai értéket nem jelentő csapatoknak is, a lakosság, szintén védelemül, fokozatosan a mind nagyobb lélekszámú, a könnyebben védhető, nagy területen fekvő úgynevezett óriásfalvakba és ólaskertes mezővárosokba települt. Ezzel létrejött – már a 16. század folyamán – az Alföld mai településhálózatának alapja is (Mendöl T. 1947; Beluszky P. 2001, Eperjessy K. é. n.). Ugyanakkor megindult az alföldi pusztának kialakulása. *Cholmoky Jenő* szerint a pásztorkodó állattenyésztés teljes körű térhódításának volt köszönhető a futóhomok elszabadulása, mert különösen a juh legeltetése a homokbuckát megfosztja természetes védelmétől, a növénytakarótól s a szél akadálytalanul végezheti romboló munkáját. Részben a védelem követelményére vezethető vissza az alföldi területek teljes fátlanodása is. Ma már egyértelműen bizonyított, hogy a ridegpásztorkodás csak akkor jár erdőtlenedéssel, ha a fákat tudatosan irtják. A hódoltság korában pedig éppen ez történik. A Kárpát-medencében gombamód szaporodó palánkok és palánkvárak építése nagyban hozzájárult ehhez a folyamathoz. Ugyanakkor a folyamatos hamuszírkészítés és faszéntermelés is jelentős fafelhasználással járt (Somogyi S. 1994). Így tulajdonképpen túlnyomórészt a védelem szükségleteiből kiinduló tájváltozás történt, amely még ma is rányomja bélyegét a Nagyalföld arculatára.

A török hódoltság Magyarországon azonban nemcsak az Alföldet érintette, hiszen jelentős területei estek a Dunántúlra. Miután leginkább a Nagyalföld geográfiai képét módosította, így történéseink és geográfusaink figyelmét alapvetően elkerülték az ottani föld-

rajzi folyamatok. Ezekről kevesebbet tudunk. Annyit elmondhatunk, hogy a hódoltság másfél évszázada itt is jelentős népességsökkenéssel járt (Kalmár G. 1929), jóllehet a pusztulás mértéke nem lehetett olyan nagy, mint az Alföldön (Mendöl T. 1947). A váltakozó hegy- és dombvidékek nyilván más földrajzi védelmet nyújtottak a lakosságnak. Ha a dunántúli területek török hódoltságbeli képét kell megrajzolnunk, akkor a jelentős összefüggő erdőket, a Balaton környéki és az egyéb vízfolyások mentén kialakult, már említett mocsárvidékeket kell kiemelnünk. E táj képéhez azonban hozzátartoztak, mintegy hangsúlyos elemként jelentek meg a végvárak és erődített helyek. Ilyeneket a Nagyalföld peremvidékein is találhatunk (Eger, Várad, Arad, Temesvár), de ezek katonaföldrajzi jelentősége eltörpült a Dunántúl várai mellett, mert a török–Habsburg fegyveres összeütközések fő vonala itt húzódott. Ennek geográfiai objektuma a Dunántúli-középhegység, amely az Északi-középhegységgel a Kárpát-medence belső húrját adja, egyben mindenkori védelmének földrajzi tengelyét. Ennek fontosságára, a magyar hadtörténelemben betöltött szerepére *Prinz Gyula* hívta fel a szellemi élet figyelmét.

A belső középhegységek alkotta katonaföldrajzi húr jelentősége a Kárpát-medence két nagy kapujának létéből és geográfiai helyzetéből ered (Nagy M. M. 2004; Nagy M. M. 2006). A Kárpát-medence bármennyire is zárt hegyvidéki keretben terül el, ám nyugaton és délen nyitott, amennyiben: a Kis-Kárpátok és a Lajta-hegység között széles alföldi kapu nyílik a Bécsi-medencébe, míg délen a Duna áttörése a kereten – a Vaskapunál és a Kazán-szorosnál – jelent kijárót. E két nagy kaput fő folyónk, a Duna köti össze, amelyre felfűzve négy jelentős, a magyar hadtörténetben fontos szerepet játszott település található; Bécs, Pozsony, Buda, Belgrád. A Duna azonban – katonaföldrajzi szempontból – két szakaszt alkot a Kárpát-medencében; ezek elválasztója az Esztergom és Budapest közötti, a belső középhegységi húrton áthaladó hatalmas könyök. Ráadásul a helyzet érdekessége, hogy elsősorban közlekedésföldrajzi és hadseregellátási okok miatt a török hadjáratok zöme a Duna mentén haladt (Perjés G. 1963). A Bécs elleni hadjáratok közül csak egy, az 1532. évi tartott más irányba, ez azonban Kőszeg falai alatt akadt el. Úgy véljük, hogy katonaföldrajzi szempontból – egyebek mellett – e vállalkozás bizonyítja Perjés akciórádiusz-elméletét, valamint az erre épített szulejmáni ajánlat koncepcióját: a török sereg nyilván azért, hogy jelentősen lerövidítse a Bécsbe és az örökös tartományokba történő felvonulást, nem a szinte derékszöget alkotó Duna-folyást követte, hanem e képzeletbeli háromszög rövidebb oldalán, átfogója mentén menetelt. A többi esetben a déli kaputól a nyugati-kapuban fekvő birodalmi főváros, Bécs felé vonuló török seregnek, a Duna folyását követve, át kellett haladnia a belső katonaföldrajzi gerincen, amit az átjárókon tehetett meg. Ez volt az oka annak, hogy a Székesfehérvár, Esztergom, Komárom, Győr, Pápa, Veszprém alkotta térség rendkívül felértékelődött, mert egyfelől a kárpát-medencei török hódoltság központját, Budát, másfelől pedig a birodalom fővárosát, Bécset védte. A Habsburg-török fegyveres küzdelem hadműveleti szinten e térségben dőlt el.

A fentiekkel azt szerettük volna bizonyítani, hogy a kárpát-medencei török hódoltság nem lehetett egységes földrajzi régió, mert a benne katonai erővel összefogott közép és kistájak arculatát eltérő geográfiai tényezők határozták meg. Azonban a védelem szükséglete – mint antropogeográfiai faktor – a hatalmas terület egymástól markánsan különböző alkotó elemeit mégis egy rendszerbe foglalja: csak az ebből eredő szemlélettel közelíthetünk a török hódoltság földrajzi problémájához.

*The Turkish occupation of Hungary as a geographical region***Abstract**

The 150-year long Turkish occupation did not only hinder the development of Hungarian society regarding its social structure and its economy, it reshaped the spatial dimension of the Carpathian basin significantly as well. The emergence of the Great Plain as we know it today, the Puszta as a geographical factor came about thanks to the Turkish rule. The Turks occupied not only the Great Plain but significant territories of Transdanubia as well. So the Turkish Empire comprised of territories which were quite different and which did not form a homogeneous geographical region. The keeping of these territories together was a military issue, because one can notice the rare geographical phenomena that in this era military affairs meant the geographical region shaping power for a transitional period. Therefore the drawing of the geographical picture of the territories under Turkish rule can only happen by making use of the military geographical approach.

Felhasználott irodalom

- Ballenegger Róbert** (1917): Az Alföld erdeinek hajdani elterjedéséről, Erdészeti Lapok (LVI. évf.), 13–14. szám, 319–326. oldal.
- Beluszky Pál** (2001): A Nagyalföld történeti földrajza, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Bendefy László–Nagy Imre** (1969): A Balaton évszázados partvonalváltozásai, Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Cholnoky Jenő** (é. n.): Hazánk és népünk, A magyarság hajdan és most, Somló Béla Könyvkiadó, Budapest.
- Eperjessy Kálmán** (é. n.): A települési rend bomlása, In: Magyar művelődéstörténet 3. kötet, szerk.: Domanovszky Sándor et al. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 129–158. oldal.
- Frisnyák Sándor** (1992): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez). In: Mérlegen a Tisza-szabályozás, szerk.: Fejér László–Kaján Imre, Magyar Hidrológiai Társaság Történeti Bizottsága, Budapest, 3–18. oldal.
- Frisnyák Sándor** (2004): A Kárpát-medence feudális kori térszerkezete. In: Frisnyák Sándor: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Történeti földrajzi tanulmányok, Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 71–77. oldal.
- Glaser Lajos** (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések, Földrajzi Közlemények, 1939. (LXVII. évf.), 4. szám, 297–307. oldal.
- Haraszti Sándor–Pethő Tibor** (1963): Útikalandok a régi Magyarországon, Táncsics Könyvkiadó, Budapest.
- Hóman Bálint–Szekfű Gyula** (1935): Magyar történet 3. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Ihrig Dénes** (szerk.) (1973): A magyar vízszabályozás története, Országos Vízügyi Hivatal, Budapest.
- Kalmár Gusztáv** (1929): A török uralom hatása a Dunántúl népességére, Föld és Ember, 1929. (IX. évf.), 2. szám, 49–64. oldal.
- Mendöl Tibor** (1947): Az emberformálta táj története a Kárpát-medencében, In: Bulla Béla–Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza, Egyetemi Nyomda, Budapest, 74–102. oldal.
- Nagy Miklós Mihály** (2004): A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. In: Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (1895–1920), szerk.: Frisnyák Sándor–Csíhák György Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 3–15. oldal.
- Nagy Miklós Mihály** (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In: A Dél-vidék történeti földrajza, szerk.: Kókai Sándor Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Nyíregyháza, 161–177. oldal.

- Ortvay Tivadar** (1882): Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig I-II., A M. T. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
- Perjés Géza** (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Perjés Géza** (1975): Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben, Magvető Kiadó, Budapest.
- Prinz Gyula** (é. n.): Az államföldrajzi kép, In: Cholnoky Jenő et al.: Magyar föld, magyar faj 3. kötet, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Rapaics Raymund** (1916): Az alföldi erdők multjából, Uránia, 1916. (XVII. évf.), 12. szám, 362–363. oldal.
- R. Várkonyi Ágnes** (2000): Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon, In: Táj és történelem, Tanulmányok a történeti ökológia világából, szerk.: R. Várkonyi Ágnes Osiris, 156–183. oldal.
- Somogyi Sándor** (1994): Az Alföld földrajzi képének változásai (16–19. század), Stúdium Kiadó, Nyíregyháza.
- Teleki Pál** (1936): A gazdasági élet földrajzi alapjai, Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest.
- Vági István** (1934, 1935): Van-e hazánkban ezeréves pusztaság, vagy azt a török hódoltság okozta. Megváltozott-e a Nagy-Alföld éghajlata a török hódoltság miatt aszályosabb irányban, továbbá a talajok is alig javíthatóan megromlottak-e a valóságban I–IV., Erdészeti Lapok 1934. (LXXIII. évf.), 8–9. szám, 670–682. oldal, 10. szám, 787–801. oldal, 12. szám, 1040–1052. oldal, 1935. (LXXIV. évf.), 2. szám, 142–153. oldal.